

MONOK ISTVÁN

Város és könyvkultúra Magyarországon a 16–17. század fordulóján

A megközelítés szempontjai

A magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem történetének új tankönyvét olvasva,¹ vagy röviden áttekintve a 16–17. századi olvasmányjegyzékek bibliográfiáját,² illetve a könyvjegyzékek kiadásait,³ joggal támadhat az a benyomásunk, hogy a kora újkori Kárpát-medence városlakóinak könyves műveltségéről könnyen írhatunk részletes elemzést. Valóban választható olyan elemzési szempont, amely szerint érvényes, alapkutatásokon nyugvó mondandónk lehet, állításaink igazságtartalmát európai analógiákkal ellenőrizhetjük. Közelebb lépve a forrásanyaghoz azonban zavar támad gondolatainkban, hiszen egységes elemzési szempont a Kárpát-medence városait tekintve nem vezethető végig. Nem arról van szó, hogy ne lenne valamennyi városnak régi és újabb helytörténeti szakirodalma,⁴ átfogó jellegű monográfiákkal is találkozunk, még ha nem is a legfrissebb iroda-

¹ V. ECESEDY Judit–PAVERCSIK Ilona: *A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig*. Bp., 1999, Balassi.

² <http://www.bibl.u-szeged.hu/eruditio>; nyomtatott változatában: *Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. (KtF) Szerk. MONOK István. I–XII. kötet. Szeged, 1981–2006.

³ Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban, sorozatszerkesztők: KESERŰ Bálint, BALÁZS Mihály. Adattár 15: *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990, Scriptorum; Adattár 16/2.: *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991, Scriptorum; Adattár 13/2.: *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rend. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992, Scriptorum (ebben Lócse: 227–326.); Adattár 18/1: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721*. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, József László KOVÁCS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Katalin G. SZENDE. Szeged, 1994, Scriptorum; Adattár 16/2.: *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Szeged, 1996, Scriptorum; Adattár 13/3.: *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750*. Sajtó alá rend. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp.–Szeged, 2003, OSZK–Scriptum; Adattár 16/4.: *Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750*. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Bp., 2004, OSZK.

⁴ Vö. BODOR Antal–GAZDA István: *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*. Bp., 1984. Ez után lásd a történeti bibliográfia kötetét, a HUMANUS adatbázist (<http://www.oszk.hu/humanus>), az ARCANUM helyismereti digitális könyvtárát (<http://www.wwww.arcanum.hu>) vagy a Nemzeti Periodika Adatbázist (<http://epa.oszk.hu>)

lomban.⁵ Találunk a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet kérdésfeltevéseit egyesítő elemzéseket is,⁶ de az újabb magyarországi szakirodalom, amely a városlakók könyvkultúráját kutatja, inkább az irodalom-, ritkábban az iskola- és oktatástörténet szempontjait tekinti kiindulópontnak. Ezzel is csatlakozva a nemzetközi, de főleg az osztrák,⁷ a német⁸ és az angolszász⁹ kutatások eredményeihez. Magyarországon mindenképp ilyen Kokas Károly tanulmánya Kőszegről,¹⁰ de elsősorban Grüll Tibor doktori disszertációja, amely címében is (*Irodalmi élet és könyvgyűjtés a XVII. századi Sopronban*)¹¹ mutatja az elemzés kiindulópontjait. Hasonló szempontból, az egyes szellemi áramlatoknak a polgárság körében való elterjedtségét elemezve készült a ma klasszikusnak mondható, de már több városra figyelő monográfia, Rolf Engelsingé,¹² amelyhez hasonló a szlovák, illetve a magyar szakirodalomban Viliam Čičaj kismonográfiája a bányavárosokról,¹³

⁵ Például: DEMKÓ Kálmán: *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a 16–17. században*. Lőcse, 1882.; Uő: *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században*. Bp., 1890.; Uő: *Lőcse története*. I. köt. *Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*. Lőcse, 1897. Legújabban művelődéstörténeti szempontból (de nem olvasmánytörténethez) nagyon jól hasznosítható: SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Bp., 1997. (Humanizmus és reformáció 23.)

⁶ A régebbi szakirodalomból talán a legjobb példa MIKULIK József Rozsnyót bemutató könyve: *Magyar kisvárosi élet 1526–1715. Történeti tanulmány*. Rozsnyó, 1885.

⁷ A Linzi Egyetemen az 1970-es évektől szervezett éves város történeti konferenciák anyagát kiadó könyvsorozatra utalok: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Ebben a sorozatban több, a városi könyvkultúra történetét érintő darab megjelent: Band V.: *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Wilhelm RAUSCH. Linz, 1981; Band VI.: *Städtische Kultur in der Barockzeit*. Hrsg. von Wilhelm RAUSCH. Linz, 1982; Band XIII.: *Stadt und Kirche*. Hrsg. von Franz-Heinz HYE. Linz, 1995. Emellett más műhelyek is kutatásuk tárgyává tették a városi kultúrát, vö.: *Stadt und Öffentlichkeit. Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne*. Hrsg. von Stephan ALBRECHT. Köln–Weimar–Wien, 2010, Böhlau.

⁸ Itt csak két kötetet emelünk ki a sok közül: Erich KLEINSCHMIDT: *Stadt und Literatur in der frühen Neuzeit. Voraussetzungen und Entfaltung im südwestdeutsche, elsässischen und schweizerischen Städteraum*. Köln–Wien, 1982, Böhlau; *Literatur in der Stadt. Bedingungen und Beispiele städtischer Literatur des 15. bis 17. Jahrhunderts*. Hrsg. von Horst BRUNNER. Göppinger, 1982, Kümmerle (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 343.); persze utalhatnánk a Jan Thorbecke Verlag *Stadt in der Geschichte* sorozatára, amelyből csak kettőt említünk: Band 11.: *Stadt und kultur*. Hrsg. von Hans Eugen SPECKER. Sigmaringen, 1983; Band 23.: *Stadt und Mäzenatentum*. Hrsg. von Bernhard KIRCHGÄSSNER, Hans-Peter BECHT. Sigmaringen, 1997.

⁹ Peter CLARK tanulmánya jó összehasonlító szempontokkal szolgál: *The Ownership of Books in England, 1560–1640: The Example of Some Kentish Townsfolk*. In: *Schooling and Society. Studies in the History of Education*. Ed. by Lawrence STONE. Baltimore–London, 1976, Hopkins University Press. 95–111.; a Yale University tanárának Strasbourg könyve pedig akár minta is lehet egy magyarországi város monográfiájához: Miriam USHER CHRISMAN: *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480–1599*. New Haven–London, 1982, Yale University Press.

¹⁰ KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991, Scriptorum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.)

¹¹ Szeged, 1997, JATE BTK PhD Diss.

¹² ROLF ENGELSING: *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*. Stuttgart, 1974, Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

¹³ Viliam ČIČAJ: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században*. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmečbánya). Szeged, 1993, Scriptorum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.)

illetve e sorok írójának néhány tanulmánya.¹⁴ Ilyen jellegű összehasonlító – cseh, német és magyar – elemzések is születtek egy szegedi szimpózium alkalmával.¹⁵ Azonban már a XX. század 30-as éveitől kezdődően jelen volt az az igény a városi könyves műveltség megközelítésében, hogy a polgárság, illetve a városban élő más társadalmi réteghez tartozók (elsősorban nemesek) olvasmányait együtt szemléljék, illetve az, hogy az olvasmányműveltség és az egyes társadalmi mozgalmak összefüggéseit kimutassák. Walter Wittmann doktori értekezése a 18. századi Majna Frankfurtról¹⁶ e téren korainak mondható, de igazából a francia kutatók helyezték e szemléletet kutatásaik középpontjába. Roger Doucet a 16. századi párizsi hagyatéki összeírások alapján jellemezte a polgárság, illetve az udvar környezetében élő nemesség erudícióját, de az interpretáció módja nem mondható modernnek írásában.¹⁷ A nemzetközi könyvtörténeti szakma nagy öregje, Henri-Jean Martin kétkötetes monumentális műve Párizs 17. századi könyvkultúrájáról¹⁸ azonban nem csupán időben előzte meg Albert Labarre sokat idézett Amiens-monográfiáját,¹⁹ hanem szemléletének is mintája. A későbbi olasz (Firenze²⁰ vagy Piacenza²¹ példáját emelhetnénk itt ki) és német szakírók is mintaként lapozták²² az említett két francia tudós munkáit.

¹⁴ MONOK István: *Ortodoxia és humanitás = Iskolakultúra 1996/9.* 28–33.; Uő: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon.* In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk.: KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kolozsvár, 1996. 393–401.

¹⁵ *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert.* Hrsg. von Péter ÖTVÖS, István MONOK. Szeged, 1998, Scriptum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok Különszám II.)

¹⁶ Walter WITTMANN: *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion, unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705, 1746–1755 und 1795–1805.* Bochum–Langendreer, 1934.

¹⁷ Roger DOUCET: *Les bibliothèques parisiennes au XVIe siècle.* Paris, 1956. Ezzel szemben a városlakó nemesség műveltségéről nagyon tanulságos a České Budejovicében hosszú évekig tartó udvarkutatás néhány eredménye. Csak példaként: Paul JANSSENS: *Die Höfe und Residenzen des belgischen Adels im Barockzeitalter (1600–1750).* – Thera WIJSENBECK-OLTHUIS: *Adlige Wohnstätten in den Niederlanden im 17. und 18. Jahrhundert.* In: *Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750).* Sostavil Václav BŮZEK. České Budejovice, 1996, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis (Opera historica 5.) 91–115, 117–128.; Petr MAŤA: *Das Ausklingen de Bedeutung der ländlichen Residenzen (Urbanisierung der böhmischen Aristokratie zwischen dem Ständewesen und dem Absolutismus).* In: *Aristokratické rezidence a dvory v raném novoveku.* Sostavili Václav BŮZEK, Pavel KRÁL. České Budejovice, 1999, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis (Opera historica 7.) 139–162.

¹⁸ Henri-Jean MARTIN: *Livre, pouvoirs et société a Paris au XVIIIe siècle (1598–1701).* Tome I–II. Genève, 1969, Droz. (Histoire et civilisation du livre 3.)

¹⁹ Albert LABARRE: *Le livre dans la vie Amiénoise du seizième siècle. L'enseignement des inventaires apres décès 1503–1576.* Paris, Louvain, 1971, Neuwelaerts. (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris-Sorbonne. Série "Recherches", tome 66.)

²⁰ Christian BEC: *Les livres des Florentins (1413–1608).* Firenze, 1984, Olschki. (Biblioteca di "Lettere Italiane". Studi e testi XXIX.)

²¹ Vittorio ANELLI–Luigi MAFFINI–Patrizia VIGLIO: *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento.* Bologna, 1986, Il Mulino.

²² Bernd MOELLER: *Stadt und Buch. Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung*

1979-ben Strasbourg, 1980 májusában Wageningen adott otthont azoknak a nemzetközi kongresszusoknak, ahol a hagyatéki leltárak és a városi jegyzőkönyvek történeti forrásértékét elemezték, számos esetben már az informatika szolgáltatása eszközök bevonásával.²³ Ingrid Bátori és Erdmann Weyrauch egy észak-német kisvárosban, Kitzingenen próbálta ki az újabb módszereket, teljes képet adva a városka társadalmáról, művelődéséről.²⁴ Ezt követte Richard van Dülmen nagymonográfiája a városi élet teljes keresztmetszetéről.²⁵

A néhány most kiemelt könyvnek az olvasmánytörténet kutatója számára azért is van nagy jelentősége, mert a mindennapi élet bemutatása (*histoire de la vie quotidienne*, *Alltagsgeschichte*) az európai nemzetek történetírásában a 30-as évektől kezdődően jelen lévő, sokáig használt alpművekkel jellemezhető historiográfiai hullám volt.²⁶ Ezek az összefoglalások a könyvkultúrát általában az illető országban megjelent, vagy az ott meglévő kereskedelmi hálózatban elérhető könyvek statisztikai alapján mutatták be. Az olvasmánytörténet levéltári forrásainak kutatása, így a hagyatéki összeírások ilyen célú hasznosítása viszonylag kevésbé volt elterjedt. A nyugat-európai nemzetek gazdag, a mindennapi élet minden részletére nézve bőséges történeti forrásanyaga lehetővé tette azt is, hogy a városi polgárság mindennapjainak valamennyi momentumát külön elemezzék,

in Deutschland. In: *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*. Hrsg. von Wolfgang J. MOMMSEN. Stuttgart, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Institute London 5.) 25–48.; Erdmann WEYRAUCH: *Bürger und Bücher. Informationen über ein Arbeitsvorhaben zur Geschichte des Buchbesitzes im 16/17. Jahrhundert*. Wolfenbütteler Barock–Nachrichten 1981. 150–154.

²³ Les actes notariés. *Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles*. Publ. par Bernard VOGLER. Strasbourg, 1979.; *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Ed. by A. M. van der WOUDE, Anton SCHURMAN. Wageningen, 1980.

²⁴ Ingrid BÁTORI–Erdmann WEYRAUCH: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert*. Tübingen, 1982. WEYRAUCH átfogó képet is ad az alsó-szászországi városokról ebből a szempontból: *Bücher im Alltag niedersächsischer Bürger im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650*. Ausstellungskataloge. 3. Bd. Aufsätze. Hrsg. von Corel MECKSEPPER. Stuttgart, 1985, Cantz.

²⁵ Richard van DÜLMEN: *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*. 2. Bd. *Dorf und Stadt*. München, 1992, Beck.

²⁶ A Kárpát-medence városaira vonatkozó legújabb magyar és szlovák szakirodalom a bőséges nyugat-európai dokumentumanyag alapján kimunkált módszereket szembesítette a magyar és a szlovák szakirodalommal, majd az itteni forrásokkal, s csak részben végezte el hozzá a szükséges alaputatást. A legújabb szakirodalomban egyaránt találunk pozitív és negatív példákat. Vö.: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg. András KUBINYI, József LASZLOVSKY. Krems, 1991. (Medium aevum quotidianum. Bd. 2.) A szlovák történetírásban éppen napjainkban tapasztalhatunk egy a mindennapok történetét bemutatni szándékozó hullámot. Lásd például: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Die Referate des Internationalen Symposions in Častá-Píla vom 11–14. September 1995. Hrsg. von Viliam ČIČAJ, Othmar PICKL. Bratislava, 1998, Academic Electric Press. (Slovenská Akadémia Vied. Historckž Ústav – Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte 6.)

az egyes kutatók specializálódhattak egyik vagy másik részlet (ruházkodás, ékszervelet, lakásberendezés, a képzőművészeti tárgyaknak a lakásokban való elhelyezése, a családi ünnepek stb.) történetére. A könyv- és olvasmánykultúra így vagy önálló diszciplína lett, vagy a mindennapok történetét bemutató szakmunkák – jobb esetben külön – egy fejezete. Leginkább azonban csak említés történik arról, hogy az olvasás terjedt, s a polgári otthonokban természetesen jelen voltak a mindennapi vallásos gyakorlathoz kötődő, konfesszionálisan jellegzetes könyvek, az iskolában használt kiadványok, naptárak, egy-egy szórakoztató írás, illetve a korai újkor végére egyre gyakrabban a tulajdonos mesterségére jellemző szakkönyv is.

A Kárpát-medence könyvtermése közismerten szerénynek mondható, 1655-ig nem éri el a 2700-at a kiadványok száma,²⁷ a század második felében pedig további, hozzávetőleg 2500 kiadvány jelent meg.²⁸ Ebből kiindulva számos érvényes megállapítás tehető,²⁹ de önmagában ezt alapul véve nem jellemezhető egy-egy város könyvkultúrája. Jakó Zsigmond 1957-ben írt tanulmánya a kolozsvári polgárság anyagi kultúrájáról³⁰ nem csupán azért korszerű tehát, mert a nyugat-európaival szinte egyidejűleg vezette be a magyar szakirodalomba ezt a műfajt, hanem mert egyesítette a Radvánszky Béla³¹ és az Iványi Béla³² nevével fémjelhezhető kutatási irányt. Úgy mutatta be a polgárok erudícióját, hogy a könyvet bevitte a lakásba – vagy ha tetszik, nem hozta ki onnan, tehát a többi berendezési tárgy között hagyva mutatta be őket –, és ráadásul a könyves művelődés szempontjából a Kolozsvárt megjelent könyveket éppúgy látóköriében tartotta, mint ahogy a levéltári forrásokat – javarészt a hagyatéki összeírásokat – is feltárta. Azt

²⁷ Vö. *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy). I–III. Kiad. BORSÁ Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla et alii. Bp., 1971–2000.

²⁸ Vö. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár* (RMK) I–II. köt. Bp., 1879–1885.

²⁹ PÉTER Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában* = Történelmi Szemle, 1984. 80–102.; Uő: *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja* = Századok, 1985. 1006–1008.; mindkettő újra megjelent: PÉTER Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Bp., 1995. (A Rádai gyűjtemény tanulmányai 8.) 77–97., 31–55.; Lásd még Uő: *Lendület és megtorpanás Sárospatakon. Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre*. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Bp., 1989, MTA Történettudományi Intézet. 115–125.

³⁰ JAKÓ Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához)*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok 1.) 361–393.; Ugyanez: Uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 1997. (METEM könyvek 18.) 319–350.; Ugyancsak megjelent: *A reneszánsz Kolozsvár*. Összeáll.: KOVÁCS András, szerk. KOVÁCS KISS Gyöngy. 84–125. Az ő szemléletének jó örököse KOVÁCS KISS Gyöngy: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001, Mentor. 40–59.

³¹ RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. kötet. Bp., 1879. (reprint: Bp., 1986.)

³² Az egész életén át gyűjtött levéltári könyvtörténeti forrásokat folyamatosan jelentette meg. Összegyűjtve lásd: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*. Sajtó alá rend., függelék: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

mondhatnánk tehát, hogy tanulmányunk első gondolatai arról, hogy a magyar történeti irodalomban nincsen olyan munka, amely a városi könyvkultúrát szervesen elhelyezi a város életében, nem igazak. Sajnos azonban Jakó professzor már munkája címében megmondja, hogy csak a polgárok anyagi kultúráját vizsgálja s a városban lakó nemesekét, egyháziakét nem. Tegyük rögtön hozzá, hogy a városi levéltárak erre vonatkozóan nem is őrizhettek meg számunkra forrásokat, azokat a családok vagy az egyházak esetlegesen fennmaradt iratfondjaiban kell keresnünk.

Annak ellenére, hogy a társadalomtörténet, és ezen belül a városok társadalmának története a második világháborút követő közel fél évszázadban is művelhető diszciplína volt, csak elvétve születtek olyan tanulmányok, amelyek a városokban élő nemesek életviszonyait tárgyalják.³³ A mezővárosi nemesekről Rácz István közleményeiben és könyveiben³⁴ összefoglalta a századelőn született írások, de főként saját levéltári kutatásainak eredményeit, amelyek viszont elsősorban a 18. és 19. századra vonatkoznak. A 16–17. századra nézve továbbra is Zimmermann Rezső tanulmánya a legfrissebb ilyen összefoglaló írás.³⁵ A szabad királyi városokról azonban csak Granasztói György Kassát³⁶ és Brassót³⁷ bemutató munkái állnak rendelkezésre, illetve Ujváry Zsuzsanna elemzése Kassa polgárságának etnikai és politikai változásáról.³⁸ Ezek a munkák azonban – érthető módon – nem érintik a könyvkultúra kérdését.

Milyen lehetőségei vannak tehát annak, hogy a Kárpát-medence kora újkori városainak könyves kultúrájáról átfogó képet kapjunk? A kiadott könyvek tekintetében viszonylag jó helyzetben vagyunk, hiszen a retrospektív nemzeti bibliográfiai kötetei (RMNy, RMK) már a kiegészítésekkel együtt is hozzáférhetők. A városokban működő iskolák, az ottani egyházak, illetve világi intézmények könyvtá-

³³ Tanulságos e szempontból megnézni a történeti bibliográfiák egyes köteteit, illetve a történelmi folyóiratok repertóriumait. Vö. például: *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968.* Bp., 1971. 235–238.

³⁴ RÁCS István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között.* Bp., 1988, Akadémiai Kiadó.; részben ilyen: Uő: *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága.* Debrecen, 1997, Kossuth Egyetemi Kiadó.

³⁵ ZIMMERMANN Rezső: *A nemességnek a városokba való telepedése a XVI–XVII. században.* In: A nyíregyházi Ág. Hitv. Ev. Főgimnázium XXXX-ik értesítője az 1903–1904-ik iskola évről. Nyíregyháza, 1904. 3–32. Az egyes városokat tekintve a modern történeti feldolgozások részben érintik a problémát!

³⁶ GRANASZTÓI György: *A városi élet keretei a XVI. századi Magyarországon. Kassa társadalma a XVI. század derekán.* Kézirat. kandidátusi értekezés. Bp., 1976.

³⁷ GRANASZTÓI György: *Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén* = Századok 1972. 350–399.

³⁸ J. UJVÁRY Zsuzsanna: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében* = Történelmi Szemle 1979. 577–591.; Uő: *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In: *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.* Szerk.: DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor. Bp., 1984. 9–36. Lásd még: H. NÉMETH István: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700.* Bp., 2006. (Fons könyvek 3.)

rairól vannak adataink, illetve a gyűjtemények anyagáról maradtak fenn jegyzékek. A városlakó nemesek olvasmányairól sajnos nagyon kevés dokumentum áll rendelkezésünkre, bővebben vagyunk viszont a polgárság olvasmányait reprezentáló adatoknak. Nem tipikus példa a városlakó nemes könyvtára a Sopronban polgárjogot nyert exuláns nemes Matthias Ainfalt (1630)³⁹ és a Kőrmöcbányán élt kamaragróf, Wolfgang Roll (1589),⁴⁰ akik polgárjog megszerzésével kerültek a városi adminisztráció látóterébe s maradt fenn könyveik összeírása. Mindkét gyűjtemény jobban hasonlít a kortárs polgári könyvtárakra, semmint a magyar nemesekére.

A városokban élő egyházi személyek csoportja kapcsán is illik megjegyeznünk, hogy közéjük soroltuk a főpapokat és magánkönyvtáraikat is. Azt gondoljuk, hogy nem teljesen alaptalan ezeket, és ugyanígy az egyházi intézményi gyűjteményeket is tekintetbe venni egy-egy város (Pozsony, Nagyszombat, illetve a püspöki székhelyek) művelődési arculatának jellemzésekor.

A Kárpát-medence polgárságának olvasmányműveltségét általánosságban már több tanulmányunkban is jellemeztük. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy mind a könyvek számát, mind a könyvanyag modernségét – vagyis a recipiált szellemi áramlatokat – tekintve a 16–17. század fordulójának magyarországi városai az átlagos európai színvonalon álltak. Biztosan nem mondható el ez a helyzetértékelés a 17. század végére és még kevésbé a 18. századra nézve.⁴¹

Az intézmények könyvtárainak közelkorú jegyzékei – szerencsés esetben katalógusai – is függetlenül attól, hogy a vizsgált fél évszázadból maradtak-e fenn, jól igazolják a fenti állítást.⁴² A 17. század elejéig Magyarországon is létrejöttek ugyanis azok a könyvtári formák, amelyek bármelyik európai protestáns városban. Ne feledjük el, hogy városaink lakosainak nagyobb része protestáns volt ebben az időszakban, jelentős hányaduk német anyanyelvű és evangélikus. Magától értetődik tehát, ha európai analógiát elsődlegesen német nyelvterületen, főként a német fejedelemségek területén keresünk.

Melyek ezek a korra jellemző könyvtártípusok, amelyek a 16–17. század folya-

³⁹ KtF VIII. 13.; Adattár 18/1. 50–51.

⁴⁰ Kiadta Jozef GINDL a *Zbornik Slovenkého Banského Múzea*-ban (1969. 221–231.) Vö.: Adattár 13/3. 228–231.

⁴¹ Összefoglalóan: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*. Bp., 1998, Balassi. 160–164. Ld. még: FARKAS Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai* = MKsz 1992. 100–121.; továbbá MONOK István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. In: *De la umanism – la luminism*. Sub redacția Ion CHIOREAN. Târgu Mures, 1994. 29–42.; Uő: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*. In: *Hungarológia* 6. kötet, Bp., 1995. 231–244.; Uő: *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében* = Könyvtári Figyelő 1997/3. 485–498., illetve rövidítve ugyanez: Valóság 1998/5. 95–104.

⁴² A 17. század folyamán katalogizált gyűjtemények állománya folyamatosan alakult ki; a század közepén, második harmadában inventált gyűjtemények a néhány évtizeddel előbbi időszak könyvkultúrájának is dokumentumai.

mán alakultak ki? Ilyenek a városi tanácsok főleg jogi gyűjteményei, a *bibliotheca publica* (fordítsuk közösségi használatú könyvtárnak e korszakban), a kórházi, gyógyszerügyi, orvosi szakgyűjtemények és a tudós társaságok közös használatú gyűjteményei. A már feltárt dokumentumanyag ezen könyvtárak jelenlétét igazolja Selmecebányán, Besztercebányán, Kassán, de a soproni, körmöcbányai, kolozsvári, besztercei, nagyszebeni és brassói források is sejtetik a három kiemelt városéhoz hasonló gazdagságot.

Szempontvázlatunk végén összefoglalva elmondhatjuk, annak ellenére, hogy a magyarországi történeti és művelődéstörténeti alap kutatások állapota nem teszi lehetővé egy teljes kép kialakítását a könyvnek a városok mindennapjaiban betöltött szerepéről, az olvasmánytörténeti dokumentumok és az ehhez kapcsolódó iratanyag tanúsága szerint a Kárpát-medence városaiban lakók meg tudtak ismerkedni koruk szellemi áramlataival, a hivatali írásbeliségen túl az írás és az olvasás része volt életüknek. Kialakult a könyves világ, nyomdákkal, különböző típusú könyvtárakkal. A szakemberek – orvosok, tanárok, lelkészek, de már a mesteremberek is – beszerezték a szakkönyveket, vagy ha nem, találkozhattak azokkal a közösségi használatú gyűjteményekben, a baráti kör könyvtáraiban. A 17. század elejére jól körvonalazódik továbbá egy polgári patrónusi tevékenység,⁴³ amely a könyves művelődés további bővülésének lehetőségét is megadta. Részben a tizenöt éves háború következményeként, részben az erőszakos ellenreformáció, majd a Habsburg Birodalomba való tagozódás során tapasztalt türelmetlenség miatt ez a fejlődés megszakadt. Az európai szellemi áramlatok befogadásában való naprakészség megszűnt, e területen egyre nagyobb késétség mutatkozik a 17–18. század folyamán. A török kiűzése után a fejlett protestáns művelődési intézményrendszert leépítették és a helyébe lépő új intézményi struktúra tulajdonképpen napjainkig nem tudott megbirkózni a jelzett késétség felszámolásával.

⁴³ János HELTAI: *Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten. (Die Beispiele der Familien Szegedi und Asztalos in Kaschau und Tyrnau)*. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Péter ÖTVÖS, István MONOK. Szeged, 1998, Scriptum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám II.)